

УДК 140.8 (045)

СЕМАНТИКА ТЕРМІНА “ДУХ”

ПОЛОМОШНОВ Б. Є.

Київський національний лінгвістичний університет

Дана стаття присвячена філософському дослідженню проблеми, яка є однією з ключових для формування будь-якого світогляду. Йдеться про проблему розкриття сутності духу як об'єктивно існуючого соціального феномену, а не тільки й не стільки як віртуального образу, породженого виключно людською уявою або вірою. Від того, яким саме чином розв'язується ця проблема, залежать і особливості системи ціннісних (життєвих) орієнтирів кожної людини, і специфіка побудови та реалізації того чи іншого світогляду.

Ключові слова: дух, духовність, суспільна свідомість, надіндивідуальна свідомість, національний дух.

Данная статья посвящена философскому исследованию проблемы, которая является одной из ключевых для формирования любого мировоззрения. Речь идет о проблеме раскрытия сущности духа как объективно существующего социального феномена, а не только и не столько как виртуального образа, порожденного человеческим воображением или верой. От того, каким именно образом решается эта проблема, зависят и особенности системы ценностных ориентиров каждого человека, и специфика построения и реализации того или иного мировоззрения.

Ключевые слова: дух, духовность, общественное сознание, надындивидуальное сознание, национальный дух.

This article focuses on the philosophical study of a key issue in forming a world outlook. It concerns revealing the essence of spirit as an objective social phenomenon, being not only a virtual construal generated by human imagination or belief. Features of the system of value (vital) landmarks of an individual and specifics of construing and implementing a worldview depend upon the way of solving the above problem is solved.

Keywords: spirit, spirituality, social consciousness, supra-individual consciousness, national spirit.

Постановка проблеми. Небагато існує в сучасному світі “речей”, настільки ж невизначених і настільки ж неоднозначних за своєю природою й за своїм трактуванням, як те, що прийнято називати словом “дух”.

Натомість ті події, які відбуваються сьогодні у світі, породжують все більше широко вживаних словосполучень, до складу яких входить саме цей термін: “дух часу” (нім. “Zeitgeist”) – від назви одноіменного документального фільму (2003 рік); “дух свободи” (англ. “Spirit of Freedom”) – від такої ж назви художнього фільму (2007 рік); “дух правди” (англ. “Spirit Truth”).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Провідні вітчизняні фахівці, які працювали й працюють у галузі дослідження духовності, приділяли й приділяють значну увагу розкриттю різних аспектів її формування, існування та функціонування в сучасному суспільстві, виявленню принципів її побудови (Кримський С.Б.), закономірних її зв'язків з психікою людини (Маценко Ж.М.), з ментальністю (Чепан М.-Л.А.), з саморозвитком особистості та національною ідеологією (Колісник О.П.).

Проте поки що в сучасній науці загалом та в українській зокрема на сьогодні практично відсутні роботи, присвячені дослідженню соціального феномену духу, похідним від якого є те, що нині прийнято називати духовністю.

Намаганням зробити певний внесок у розв'язання означеної проблеми обумовлене написання даної статті.

Нагальними завданнями й підсумковою метою цієї публікації є:

- по-перше, привернути увагу наукової, філософської спільноти до назрілої необхідності проведення досліджень такого соціального феномену, яким є дух;
- по-друге, змоделювати концепцію осмислення суті того соціального феномену, що охоплюється терміном “дух”, із наданням відповідної аргументації на підтримку цієї концепції;
- по-третє, простежити трансформації в історичному контексті семантики терміну “дух”;
- по-четверте, “спровокувати” науковий, філософський дискурс з проблематики, пов’язаної з тим соціальним феноменом, який означається словом “дух”, із подальшим виходом на отримання практичних результатів по забезпеченню поступу гуманізації та гармонізації суспільного життя людей.

Видається доцільним і доречним виклад основного матеріалу дослідження, заанонсованого у назві даної статті, розпочати з головного ключового для неї слова.

Отже, слово, яке перекладається українською як *дух*, вживається, застосовується та використовується практично в усіх “живих”, тобто, і по теперішній час функціонуючих мовах, та й в переважній більшості так званих “мертвих”, які на сьогодні вже втратили свій колишній статус широко вживаного засобу комунікації.

За своїм же змістом це слово інтерпретується у вельми широкому діапазоні – в залежності від того історико-культурного середовища, в яке саме воно вживлене, і на стан якого воно самий впливає.

Якщо в християнстві, згідно Біблії, дух трактується як те, що вище за душу, яка, в свою чергу, вище за тіло (див., наприклад, 1 Фесал. 5:23), то в інших релігіях тлумачення духу суттєво від цього відрізняються.

Зокрема, в індуїзмі дух, що називається Брахман, є цілим по відношенню до душі (атману) всякої істоти, включаючи богів.

У буддизмі дух – це “дзеркало Великої Досконалості” як втілення буддійського ідеалу.

У дзен-буддизмі дух – це те, що здіймається над тілом, як Місяць здіймається над Землею.

За Кораном, Дух є створенням Аллаха, і його справжня природа відома тільки Йому одному: “Дух від повеління Господа дарував знання тільки небагато чого” (Коран, 17:85).

В іудаїзмі душа людини трактується як така, що складається з трьох рівнів: нефет – найнижча частина душі, відповідальна за підтримку елементарного життя тіла; руах – інтелектуальний рівень душі, й нешама – зв’язана напряму з вищими духовними сферами.

Згідно Авесті – Священній Книзі зороастризму – існує в світі зло втілюють у собі злі духи – деви, ворожі добрим людям. Серед девів існує чіткий розподіл функцій: злий дух, він же – дев Ака-Мана – генератор, носій і виразник злих думок; дев Друдж опікується сферою злих слів; дев Айшма забезпечує здійснення злих справ. Функцію ж загального керівництва злими духами й координацію їхніх дій виконує підступний і зломудрий дев Анхра-Манью. Злим духам протистоять духи добрі: Воху-Мана – носій добрих думок, Ахура-Мазда – виразник добрих слів, і Арта-Вахишта – здійснювач добрих справ. Злі деви постійно воюють з добрими духами, і поле їхньої битви – душі людей.

Найрозгалуженіший пантеон духів містить у собі синтоїзм. У ньому знайшов своє відображення своєрідний синтез анімізму, культу предків, поклоніння Сонцю й релігії буддизму.

Перелік духів, про які йдеться в синтоїзмі, включає в себе:

- Амагеру мітама – “дух, що сяє в небі”. За своєю суттю це Бог, жіночим втіленням якого є богиня Сонця – Амаатерасу;
- добуцу-но кай – духи тварин;
- із-но кай – домові духи;
- кі-но кай – духи дерев;

– мідзу-но йокай – духи води;
– каппа – водяні духи;
– мідзу-но кай – духи гірських стежинок;
– міті-но кай – духи доріг;
– хі-но кай – духи вогню;
– юкі-но кай – духи снігу;
– ото-но кай – духи звуків;
– гаки – вічно голодні духи. В них перероджуються ті, хто в своєму земному житті викидав доброякісну їжу на смітник;
– яма-но кай – духи гір тощо.

Усі духи в синтоїзмі поділяються на добрих (рейкон, або ж фуку-но камі) і злих (магацу). Магацу всіляко протидіють тому, щоб добрі духи змогли наблизитись до людей.

Добрі духи можуть ставати злими, якщо з ними поводитись неналежним чином. Відповідно ї – навпаки: злих духів можна приборкати, якщо їх не розлючувати. В цьому полягає суть унікальної діалектики синтоїзму.

Розгалужений перелік духів існував і у прадавніх слов'ян (лісовик, домовик, водяний, Чахлик Невмирущій, баба Яга), і у вікінгів, в яких альви, духи природи, розділялися на світлих – ельфів, дворфів (гномів) та темних – цвергів. Його можна побачити і у кельтів, і у північно-та південноамериканських індіанців, і у північно-австралійських аборигенів, і у папуасів Нової Гвінеї, і у центральноафриканських пігмеїв.

Віра у духи предків і до сьогодні становить основу вірувань багатьох африканських племен та народностей.

Отже, не буде перебільшенням твердження про те, що практично в усіх впливових на сьогодні релігіях (як у своїх ортодоксальних формах, так і в неортодоксальних), в усіх найбільш потужних синтетичних релігійних течіях (маніхейство, екуменізм, бахаїзм), в усіх прадавніх віруваннях фактично однозначно визнається існування того, що в українській мові означається словом *дух*.

У всіх прадавніх віруваннях обов'язково присутні ті, що українською мовою називаються духами.

Міфотворчість в усіх її різноманітних іпостасях – від прадавньої й до найсучаснішої, язичество в усіх його можливих інтерпретаціях, окультизм в усіх його існуючих проявах сповнені по вінця тим, що в українській означається тим же словом.

Що ж до спиритуалізму й спиритизму, то сама назва цих ідейних течій походить безпосередньо від слова *spiritus*, що в перекладі з латини значить *дух*.

Проте усі ці світоглядні конструкції належать до одного й того ж типу світогляду, який Г.-В. Ляйбніц означив спочатку як “гіпотезу Платона” [8, с. 332], а згодом – майже одразу по тому – “ідеалізм” [там само]. Тому їхня одностайність щодо визнання існування духу як того, що піднесене над людською душею й, тим більше, над людською тілесністю, зовсім не видається неочікуваною.

Містичний характер духу (духів), його (їх) онтологічна надприродність при цьому не піддається навіть найменшому сумніву з боку прихильників і прибічників як релігійного (канонізовано ідеалістичного), так і міфоорієнтованого світогляду, який в усіх своїх формах – міфоепічній, міфопоетичній, міфоромантичній, міфомістичній – є за своєю суттю нічим іншим, як неканонізованим ідеалізмом.

Загальноновизнаним класичним зразком ставлення до духу з боку філософського ідеалізму беззаперечно вважається все, що написано з цього приводу Георгом Вільгельмом Фрідріхом Гегелем, і, перш за все, дві його фундаментальні роботи: “Феноменологія духу” й “Філософія духу”.

За Гегелем, дух має три своїх іпостасі: суб’єктивний дух (душа) [5, с. 52–292]; об’єктивний дух (держава, право) [там само, с. 293–342], абсолютний дух як істина природи всього існуючого [там само, с. 32, 343–366].

Таким чином, “лінія Платона” в усіх своїх виявах і проявах – канонізованих, не канонізованих, міфопічних, міфоромантичних, міфомістичних, філософських – беззаперечно визнає існування духу як надматеріального феномену.

Матеріалізмом же як контрарною (діаметральною, полярною) по відношенню до ідеалізму протилежністю, якою ще донедавна за будь-якої нагоди підкреслено демонструвалася саме ця його властивість, зазвичай застосовувався термін “дух” виключно у двох змістах: або як алегорія непохитної мужності або ж як виключно похідне, вторинне утворення по відношенню до природи.

Натомість, починаючи з середини XVIII ст., виникає ціла низка нових галузей вживання терміну “дух”, що означало перехід до нової його семантичної парадигми, яку можна назвати утилітарно-раціональною.

Так, зокрема, в 1748 році виходить з друку твір Шарля Луї де Монтеск’є під назвою “Про *дух законів*”. Щоправда, цей твір майже одразу (в 1751 році) потрапляє до так званого “Індексу заборонених книг” (лат. “Index Librorum Prohibitorum”), перше видання якого було затверджене відповідною булою папи Павла IV ще в 1529 році, а останнє – 32 за ліком, яке містило назви 4000 книг – в 1948 році. В різні часи до цього списку потрапили роботи таких авторів, як Еразм Роттердамський, Лоренс Стерн, Джонатан Свіфт, Франсуа Марі Аруе (він же – Вольтер), Даніель Дефо, Міколай Коперник, Віктор Гюго, Олександр Дюма (батько); Джордж Берклі, Рене Декарт, Імануїл Кант, Жан-Поль Сартр, однак в ньому відсутній Адольф Гітлер як автор “*Mein Kampf*” (повний список авторів, що потрапили до “Індексу”, можна знайти в книзі J. Martinez de Vujanda. “Index Librorum Prohibitorum. 1600 – 1962”, виданий в Женеві в 2002 році). На щастя, в 1962 році рішенням Другого Ватиканського собору (21 Вселенського за канонічною традицією) цей “Індекс” було скасовано.

Далі – більше.

У 1844 році вперше було надруковано книгу Огюста Конта “Роздуми про *дух позитивної філософії*” – як квінтесенцію шеститомного видання, що належало перу того ж автора. Його курс “позитивної філософії” в Росії вперше було видано в 1910 році під назвою “*Дух позитивної філософії*”, і зараз він продовжує перевидаватися саме під такою назвою.

У серпні 1961 року в Кембріджі світ побачила книга лауреата Нобелівської премії 1937 року Джорджа Паджета Томсона (лорда Кельвіна, сина лауреата Нобелівської премії 1906 року Джозефа Джона Томсона) “*Дух науки*” – “Книга про натхнення наукового пошуку” [12, с. 7], – як назвав її автор передмови до російськомовного видання Сергій Петрович Капіца – доктор фізико-математичних наук, син лауреата Нобелівської премії 1978 року Петра Леонідовича Капіци.

На думку Дж.П. Томсона, “за самою своєю суттю наука – це пошук істини. Такою вона стала з часів Фалеса, коли деякі громадяни, мешканці прадавніх грецьких міст Малої Азії навчилися абстрактно мислити поза зв’язком із релігією. Тобто, філософувати. Це було найвеличніше з усіх великих досягнень грецького народу” [там само, с. 172].

Однак, як вважав Карл Ясперс, така оцінка цього досягнення є явно заниженою, оскільки саме з виникнення філософії починається відлік існування людства як “цілісності, пов’язаної спільною долею” [14, с. 31].

Лауреат Нобелівської премії миру (1952 рік) Альберт Швейцер у своїй роботі “Культура і етика” вперше в історії світової думки застосовує таке поняття, як “*прогрес духу*”. Ось що він сам говорить про цю свою роботу в одному з інтерв’ю: “Моя основна робота – філософське дослідження “Культура й етика”. Вона вийшла в світ у 1923 році в Німеччині й майже одразу – в Англії. В ній я досліджую проблему етичного змісту нашої культури. Мною було встановлено,

що наша культура не має достатньо етичного характеру. Тоді виникає питання, чому етика впливає так слабо на нашу культуру. Врешті-решт я прийшов до пояснення цього факту тим, що етика не має ніякої сили, оскільки вона не проста й недосконала. Вона займається виключно нашим ставленням до людей, замість того, щоб мати своїм предметом наше ставлення до всього сущого. Подібна етика набагато простіша й набагато глибша за звичайну. З її допомогою ми досягаємо зв'язку зі Всесвітом" [6, с. 117].

Таким чином, А. Швейцер бачить прогрес духу у вселенській етизації нашого ставлення – не тільки до “ближнього свого”, не тільки до усіх людей, тих, хто живе зараз, а й до тих, хто жив раніше, й до тих, хто житиме пізніше; до всього, що є, всього, що було, й всього, що ще буде. В цьому проявляється те, що сам Альбер Швейцер називає: “*Дух етичної доктрини по-своєму інтерпретованого християнства*” [13, с. 18].

У 1904 році з'являється робота Макса Вебера під назвою “Протестантська етика і дух капіталізму”, яку згодом було визнано класикою нового жанру, що фактично поєднує в собі політичну економію, соціологію й філософію. В ній автор, зокрема, пише: “Люди, сповнені “капіталістичного духу”, тепер якщо й не ворожі, то цілком байдужі по відношенню до церкви. Благочестива нудота раю не спокушую діяльні природи, а релігія здається їм лише засобом відволікати людей від трудової діяльності в цьому світі. Якщо ж спитати цих людей про сенс їхньої нестримної гонитви за наживою, плодами якої вони ніколи не скористуються, то вони сказали б, що сама справа з її непинними вимогами стала для них “необхідною умовою їхнього існування”, при якому людина існує для справи, а не справа для людини” [3, с. 39].

За М. Вебером, парадокс “духу капіталізму” полягає в тому, що капіталізм як найвища з досі існуючих в історії людства форма економічної раціональності породжує найвищу форму ірраціональності, коли гроші, які, власне кажучи, є метою діяльності капіталіста, втрачають визначальну свою властивість: бути засобом здійснення купівельної спроможності, адже гроші капіталісту потрібні майже виключно задля того, щоб з них робити інші, “більші” гроші, з яких він буде робити “ще більші” гроші – і так до нескінченності, настільки, наскільки нескінченим буде його життя, присвячене тому, щоб “робити” гроші. Таким чином, за свідченням М. Вебера, саме “дух капіталізму” в сучасному суспільстві щодалі стає не тільки домінуючим серед усіх інших різновидів духу, а й всепоглинаючим по відношенню до всіх інших.

Натомість думка Теодора Адорно з цього приводу значною мірою відрізняється від веберової. Ось, наприклад, що пише Т. Адорно в своїй фундаментальній праці під назвою “Естетична теорія” (вперше видана в 1969 році): “Мистецтво не пронизується духом у вигляді якогось інфільтрата, дух лише слідує за мистецькими творіннями туди, куди вони скеровують” [1, с. 137]. За думкою Т. Адорно, саме “дух творів мистецтва” [там само, с. 136] панує, чи, принаймні, має панувати у світі людей.

Виходячи з того, що було сказано з приводу феномену духу “батьком” сучасної юриспруденції Шарлем Луї де Монтеск'є, “хрещеним батьком” соціології Огюстом Контом, “батьком” “розуміючої соціології” Максом Вебером, “батьком” ідеї “осьового часу” Карлом Ясперсом, двома нобелівськими лауреатами – Джорджем Паджетом Томсоном і Альбертом Швейцером, а також Теодором Адорно – співавтором (разом з Максом Хоркхаймером) “критичної теорії” Франкфуртської школи, можна констатувати: починаючи з середини XVIII сторіччя, тобто з того часу, який цілком слушно прийнято вважати епохою Просвітництва, слово дух, набуває нового сенсу: *дух як людський дух*.

Це ще поки що не всеохоплюючий *дух людяності*, який спрямовується безпосередньо на наближення до ідеалів істини, добра й краси, але це вже суттєвий крок до нього, і процес руху людського духу в напрямку перетворення його в дух людяності триває.

Якщо за часів Середньовіччя, принаймні в Західній Європі, філософія – за визначенням Фоми Аквінського – була “служницею богослів'я” [2, с. 165], архітектура – Біблією в граніті, а мистецтво – за несхвальним щодо нього судженням Бернарда Клервоського – було “бунтом

тимчасового проти вічного, людського розуму проти віри, чуттєвості *проти духу*”, [10, с. 158–159], то вже починаючи з епохи Просвітництва людським духом виокремлюється для кожної його галузі певна ніша, в якій ця галузь розвивається як достатньо автономна для того, щоб бути самостійною та суверенною, й достатньо споріднена з іншими: з тим, щоб не бути повністю відірваною від них.

Тобто, кожна галузь людського духу стає тим, чим, чим вона, власне кажучи, і має бути: надіндивідуальною формою свідомості, або ж – що є лише іншим виразом того ж самого – формою суспільної свідомості, носієм і виразником якої виступає індивідуальна свідомість кожної окремо взятої людини.

Адже парадокс людської свідомості полягає в тому, що, по-перше, кожна індивідуальна свідомість має інтеріндивідуальне походження, й, по-друге, вона має надіндивідуальне наповнення.

Відносно першої тези варто зазначити, що для кожної людини в світі існує лише дві “речі”: “Я” й “не-Я”, але для того, щоб сталося “Я” даної людини, необхідно, щоб серед безмежної різноманітності “не-Я” для неї обов’язково існувало дуже специфічне “не-Я”, а саме – “Я” іншої людини, без наявності якого становлення “Я” даної людини було б неможливе.

З цього приводу Володимир Андрійович Роменець висловився недвозначно: “В кожній людині є її власний вогонь, але розпалює його інша людина” [11, с. 180].

Що ж стосується другої тези, то зауважимо: незалежно від того, народилася та чи інша людина або ж не народилася б, все одно в суспільстві б існували різноманітні маніфестації духу.

Втім, якщо вже дана конкретна людина все ж народилася і потрапила в соціальне середовище, то вона в той чи інший спосіб, тією чи іншою мірою, але обов’язково вміщує в собі певне відношення і до релігії, і до філософії, і до науки, і до інших духовних “речей”.

Це й означає, що дана конкретна людина стає носієм і виразником соціального феномену духу, безвідносно до того, чи буде він означатися, як у марксизмі, “формами суспільної свідомості” [9, с. 5–7], чи, як у Едмунда Гуссерля, “формами надіндивідуальної свідомості” [7, с. 240–241], або ж, за Вільгельмом Вундтом, як окреме по відношенню до більш загального – “дійсно існуючий національний дух того чи іншого народу (Volksgeist) й спеціальні форми розвитку кожного з них” [4, с. 56–64], як вираз і прояв усвідомлення національної гордості, національної гідності та національної самосвідомості, що, тим не менш, не абсолютизується й не вироджується у ілюзію “вищості” по відношенню до інших націй, народів і народностей.

В якості підсумку робимо висновки:

– по-перше, незалежно від особливостей власної світоглядної орієнтації (ідеалістичної, матеріалістичної, дуалістичної, деїстичної, пантеїстичної, гілозоїстичної, авероїстичної, okazіоналістичної чи якоїсь іншої), кожній людині, яка претендує на свою відповідність найменуванню Homo Sapiens, доведеться – хоче вона цього, чи не хоче – визнати, що дух існує, принаймні, як соціальний феномен;

– по-друге, дух як соціальний феномен, як третій рівень організації Homo Sapiens (першим рівнем є те, що, умовно кажучи, називається тілом, другим – те, що називається душею), може мати різні назви, але за своєю суттю він є виявом і проявом форм суспільної свідомості або ж, – що є лише іншим виразом того ж самого – форм надіндивідуальної свідомості, які містяться в кожній індивідуальній свідомості;

– по-третє, оскільки те, що має назву соціального феномену духу як третього рівня організації Homo Sapiens, включає в себе різні його прояви – релігійну, філософську, наукову, етичну, естетичну, правову, політичну форми надіндивідуальної (суспільної) свідомості, кожна з яких не є раз і назавжди застиглою в своєму існуванні, а, навпаки, має тенденцію до свого розвитку чи, принаймні, трансформації;

– по-четверте, відповідні *трансформації семантики терміну “дух” відбуваються в напрямку від міфологічної ірраціональності до утилітарної раціональної і вже від неї – до гуманістичної орієнтованості;*

– й, нарешті, по-п’яте, *рух духу від людськості як усвідомлення того, що з нами відбувається, до людяності як процесу перетворення соціальних відносин у напрямку їхньої гуманізації й гармонізації не здійснюється сам по собі, а є продуктом і результатом одухотвореної діяльності людей, яка потребує і розуміння її нагальної важливості, і відповідної підтримки з боку держави, якщо ця держава насправді прагне бути на висоті принципів, нею проголошуваних.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Адорно Т. В. Негативная діалектика / Т. В. Адорно ; [пер. с нем. Е. Л. Петренко]. – М. : Научный мир, 2003. – 374 с.
2. Антология мировой философии: в 4 т. / [ред. коллегия: Соколов В. В., Асмус В. Ф., Богатов В. В., Дынник М. А., Мамедов Ш. Ф., Нарский И. С. и Ойзерман Т. И.]. – М. : Мысль, 1970. – (Серия “Философское наследие”). – Т.1. – Ч.2. – 361 с.
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер ; [пер. з нім. О. Погорілого]. – К. : Основи, 2005. – 261 с.
4. Вундт В. Проблемы психологии народов / В. Вундт ; [пер. с нем. Ф. Зелинского]. – М. : Академический проект, 2010. – 136 с.
5. Гегель Г.-В. Ф. Философия духа / Г.-В. Ф. Гегель ; [пер. с нем. Б. Г. Столпнера, И. Б. Румера, Б. А. Фохта]. – М. : Мысль, 1956. – 371 с. – (Сочинения: в 14т. / Гегель Г.-В. Ф. ; Т. 3).
6. Геттинг Г. Встречи с Альбертом Швейцером / Г. Геттинг ; [пер. с нем. В. Я. Шапира]. – М. : Прогресс, 1967. – 282 с.
7. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Э. Гуссерль ; [пер. с нем. Д. В. Складнева]. – СПб. : Наука, 2001. – 265 с.
8. Лейбниц Г.-В. Ответ на размышления Бейля / Г.-В. Лейбниц ; [пер. с лат., фр. и нем. Я. М. Боровского, В. Г. Кребера, В. П. Преображенского, В. И. Свидерского, Г. М. Файбусовича]. – М. : Мысль, 1982. – 522 с. – (Сочинения: В 4-х т. / Лейбниц В.Г.; Т.1).
9. Маркс К. К критике политической экономии / К. Маркс, Ф. Энгельс ; [пер. с нем. И. Скворцова-Степанова, А. Богданова, В. Базарова и др.]. – М. : Политиздат, 1959. – 770 с. – (Сочинения: В 50 т. / Маркс К., Энгельс Ф. ; Т.13).
10. Панофский Э. Смысл и толкование изобразительного искусства / Э. Панофский. – СПб. : Академический проект, 1999. – 320 с.
11. Роменець В. А. Життя і смерть : осягнення розумом і вірою / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2008. – 180 с.
12. Томсон Д. Дух науки / Д. Томсон ; [пер. с англ. В. Вотрина]. – М. : Знание, 1979. – 175 с.
13. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер ; [пер. с нем. Н. А. Захарченко, Г. В. Колшанского]. – М. : Прогресс, 1973. – 343 с.
14. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс ; [пер. с нем. М. И. Левиной]. – М. : Республика, 1994. – 528 с.